



Examining the Arabic Nature of the Qur'anic Text from al-Shafi'i's Perspective

Salem Afsari^{1✉}, Ali Saremi², Osman Yousefi³

1. Corresponding Author, Department of Shafi'i Jurisprudence and Law, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. Email: s.afsari@uok.ac.ir
2. Director of Imam Shafi'i Specialized Center for Islamic Sciences, Sanandaj, Iran. Email: alisaremi1356@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Islamic History, Faculty of Quran and Hadith, Sanandaj Branch, International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran. Email: o.usefi@mazaheb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Receive Date: 29
September 2024
Revise Date: 11 June
2025
Accept Date: 28 June
2025
Available Online: 28
June 2025

Keywords:
Arabic language of the
Qur'an,
al-Shafi'i's view,
understanding the Qur'an,
deduction of legal rulings,
Qur'anic words

ABSTRACT

Objective: The Holy Qur'an, as the most prominent heavenly book, has always been the subject of extensive research in linguistic, exegetical, and theological fields. One of the important issues in Qur'anic studies is the reason for the revelation of the Qur'an in Arabic and its relationship with the question of challenge and inimitability. Focusing on al-Shafi'i's view, the present study examines the concept of the Arabic nature of the Qur'an and the role of the Arabic language in the correct understanding of Qur'anic verses and the deduction of legal rulings.

Methodology: This study was conducted using a descriptive-analytical method and is based on an examination of al-Shafi'i's views on the language of the Qur'an, the nature of Qur'anic words, and the position of the Arabic language in interpretation and legal deduction. Accordingly, al-Shafi'i's views on the comprehensiveness of the Qur'an, the clarity of Qur'anic expression, and the necessity of understanding the rules and styles of the Arabic language have been analyzed.

Results: The findings of the study indicate that, from al-Shafi'i's perspective, the Holy Qur'an is divine speech and possesses comprehensiveness and inclusiveness. Therefore, it had to be expressed to the Arab people in the clearest possible manner so that no ambiguity would remain in understanding it. According to this view, no non-Arabic word has been used in the Qur'an, and the correct understanding of Qur'anic concepts is possible only through precise familiarity with the Arabic language, its vocabulary, styles, and rhetorical modes of expression. In this perspective, the Arabic nature of the Qur'an means that it was revealed in Arabic words accompanied by clarity and explicitness of meaning.

Conclusion: The results of the study show that, in al-Shafi'i's thought, the Arabic language is not merely a means of conveying Qur'anic concepts, but also the main foundation for understanding, interpreting, and deriving legal rulings from the divine verses. Since the Qur'an was revealed according to the rules and principles of the Arabic language and follows the methods and style of this language in expressing and communicating its meanings, every exegetical or jurisprudential interpretation of the Qur'an must be based on knowledge of the structures, rules, and semantic capacities of the Arabic language.

Cite this article: Afsari, S., Saremi, A., & Yousefi, O. (2025). examining the Arabic nature of the Qur'anic text from al-Shafi'i's perspective. *Journal of Islamic Literary Studies*, 5(1), 161-178.

<https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142241.1206>



© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142241.1206>

Introduction

The present study examines the Arabic nature of the Quranic text in the thought of al-Shafii, one of the foundational figures of Islamic jurisprudence and legal theory. The issue of the language of the Quran has occupied a central position in Quranic studies, Arabic linguistics, theology, exegesis, and legal theory from the earliest centuries of Islam. Since language is not merely a neutral vehicle for communication but also a system that carries cultural, semantic, and interpretive structures, the language of revelation becomes a decisive factor in understanding the divine text. The Quran repeatedly describes itself as an Arabic text and as a clear Arabic discourse. This description generated extensive debate among Muslim scholars concerning the meaning of its Arabicness, the possibility of non-Arabic or borrowed words in the Quran, and the implications of such questions for interpretation and legal deduction.

The study focuses on al-Shafii because of his decisive role in establishing the epistemological and methodological foundations of Islamic legal theory. In his works, especially *al-Risala*, al-Shafii gives special importance to the Arabic language as the necessary foundation for understanding the Quran and sunnah. He maintains that the Quran is entirely Arabic and that its correct interpretation depends on mastery of Arabic vocabulary, grammar, styles, and modes of expression. The article argues that al-Shafii's insistence on the Arabicness of the Quran should not be reduced to a merely linguistic or theological claim. Rather, it forms part of a broader legal and interpretive project through which he seeks to preserve the authority of the scriptural text, regulate the process of interpretation, and prevent arbitrary or invalid legal deductions.

Methodology

The research adopts a descriptive-analytical method. It first outlines the historical and intellectual background of the debate concerning the Arabic language of the Quran, then examines the views of major linguists, Quranic scholars, theologians, and legal theorists on the presence or absence of non-Arabic words in the Quran. The study analyzes the opinions of scholars who denied the existence of foreign words in the Quran, such as al-Shafii, Abu Ubayda, al-Tabari, al-Baqillani, and Ibn Faris, as well as the views of scholars who accepted the presence of borrowed or Arabized words, including early exegetes and later linguists. By placing al-Shafii's position within this wider intellectual debate, the paper clarifies both the originality and the limitations of his approach.

The study also examines al-Shafii's own statements on the Quran, the comprehensiveness of the Quranic text, the breadth of the Arabic language, and the necessity of learning Arabic for both religious practice and legal reasoning. These views are analyzed in relation to his theory of legal deduction, his understanding of the hierarchy of Islamic legal sources, and his effort to connect the Quran, sunnah, *ijma*, and *qiyas* within a unified textual and linguistic framework. The analysis further considers later scholarly responses to al-Shafii's view and compares his position with interpretations that define the Arabicness of the Quran not as the absence of every foreign-origin word, but as the Arabic character of its discourse, meanings, and style.

Results

The findings show that al-Shafii regards the Quran as the supreme source of Islamic law and as a comprehensive divine text that contains, either explicitly or through indication and inference, guidance for all religious and legal matters. For this reason, he considers the language of the Quran to be inseparable from its authority and comprehensiveness. In his view, the Quran was revealed in Arabic because Arabic possesses the semantic breadth, expressive capacity, and stylistic precision necessary for conveying divine guidance. He therefore rejects the claim that the Quran contains non-Arabic words and argues that those who make such a claim do so

without sufficient evidence. For al-Shafii, all Quranic vocabulary belongs to Arabic, even when certain words resemble expressions found in other languages.

The study finds that al-Shafii explains this resemblance through the possibility of linguistic agreement among languages or through the process by which originally foreign words entered Arabic, were assimilated into its phonetic and morphological system, and became part of Arabic usage before their occurrence in the Quran. In this respect, his position is more nuanced than a simple denial of linguistic borrowing. He appears to accept that some words may have remote non-Arabic origins, but he insists that once such words are naturalized into Arabic, they are to be treated as Arabic words. This allows him to defend both the Arabic character of the Quran and the integrity of the language as the medium of revelation.

The article further shows that the main purpose of al-Shafii's argument is legal and hermeneutic. He does not defend Arabic merely as a sacred ethnic language, nor does he present the Arabicness of the Quran as an abstract linguistic doctrine. Rather, he uses this principle to establish that interpretation and legal deduction must proceed according to the rules, structures, and conventions of Arabic speech. Since the Quran and sunnah were revealed and transmitted in Arabic, the jurist must understand Arabic at a level sufficient to distinguish general and specific expressions, literal and figurative meanings, clear and ambiguous statements, and different modes of indication. This requirement becomes especially important in matters of legal disagreement, where misunderstanding linguistic forms may lead to incorrect rulings.

Another important result is that al-Shafii extends the necessity of Arabic beyond scholars to the broader Muslim community. He argues that every Muslim should learn enough Arabic to perform essential religious duties, including testimony of faith, Quranic recitation, prayer, and obligatory forms of remembrance. However, the obligation differs according to one's role. For ordinary believers, Arabic is required for devotional practice, while for jurists and scholars, deeper mastery is required for interpretation, fatwa, and legal reasoning. Thus, Arabic functions simultaneously as a language of worship, a language of revelation, and a methodological tool for jurisprudence.

Conclusion

The study concludes that al-Shafii's theory of the Arabic nature of the Quran constitutes a foundational element in his broader system of legal theory. In his thought, the Arabicness of the Quran is not a secondary feature of the text, but a condition for its interpretation, legal authority, and practical application. By insisting that the Quran is an Arabic text governed by Arabic linguistic norms, al-Shafii seeks to anchor religious understanding in the objective structures of language and to protect the text from uncontrolled interpretation. His approach highlights the centrality of language in Islamic knowledge and shows that legal reasoning, in his system, is inseparable from philological competence.

At the same time, the study indicates that al-Shafii's claim of the complete Arabicness of the Quran is open to critical discussion when examined in light of historical linguistics and the phenomenon of lexical borrowing among languages. Modern linguistic perspectives generally regard borrowing as a natural and productive process that does not undermine the identity or integrity of a language. Accordingly, the existence of Arabized words in the Quran need not contradict its Arabic character, provided that these words had become part of Arabic usage and were understood by the first Arab audience of revelation. From this perspective, the Arabicness of the Quran may be understood more precisely as the Arabic nature of its discourse, style, semantic system, and communicative mode, rather than as the absolute absence of words with foreign origins.

The article ultimately shows that al-Shafii's contribution lies in linking the language of revelation to the methodology of interpretation and deduction. His insistence on Arabic

provides a disciplined framework for understanding the Quran, identifying the meanings of its expressions, and deriving legal rulings from its verses. Although some aspects of his argument may be reconsidered in light of later linguistic research, his central insight remains significant: the Quran must be interpreted through the linguistic, rhetorical, and semantic structures in which it was revealed. Therefore, any valid exegetical or jurisprudential engagement with the Quran requires serious attention to Arabic as the language of revelation and as the primary medium through which divine meaning is communicated.



واکاوی عربی بودن متن قرآن در دیدگاه شافعی

سالم افسری^۱، علی صارمی^۲، عثمان یوسفی^۳

۱. نویسنده مسؤول، گروه فقه و حقوق شافعی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. پست الکترونیک: s.afsari@uok.ac.ir
۲. مدیر مرکز تخصصی علوم اسلامی امام شافعی، سنندج، ایران. پست الکترونیک: alisarem1356@gmail.com
۳. استادیار، گروه، تاریخ اسلام، دانشکده قرآن و حدیث، واحد سنندج، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: o.usefi@mazaheb.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: قرآن کریم به عنوان برجسته ترین کتاب آسمانی، همواره موضوع پژوهش های گسترده ای در حوزه های زبانی، تفسیری و کلامی بوده است. یکی از مسائل مهم در مطالعات قرآنی، چرایی نزول قرآن به زبان عربی و نسبت آن با مسئله تحدی و همتاطلبی است. پژوهش حاضر با تمرکز بر دیدگاه شافعی، به بررسی مفهوم عربی بودن قرآن و نقش زبان عربی در فهم صحیح آیات و استنباط احکام قرآنی می پردازد.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و بر پایه بررسی دیدگاه های شافعی درباره زبان قرآن، ماهیت الفاظ قرآنی و جایگاه زبان عربی در تفسیر و استنباط احکام سامان یافته است. در این راستا، دیدگاه شافعی درباره جامعیت قرآن، وضوح بیان قرآنی و ضرورت فهم قواعد و اسلوب های زبان عربی مورد تحلیل قرار گرفته است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۰۸ مهر ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۲۱ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۰۷ تیر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۰۷ تیر ۱۴۰۴

یافته ها: یافته های پژوهش نشان می دهد که از دیدگاه شافعی، قرآن کریم کلام الهی و برخوردار از شمولیت و جامعیت است؛ از این رو باید با روشن ترین شیوه برای قوم عرب بیان شده باشد تا هیچ گونه ابهامی در فهم آن باقی نماند. بر اساس این دیدگاه، در قرآن واژه های غیرعربی به کار نرفته و فهم درست مفاهیم قرآنی تنها از مسیر آشنایی دقیق با زبان، لغت، اسلوب ها و شیوه های بیانی عربی امکان پذیر است. عربی بودن قرآن در این نگاه، به معنای نزول آن با الفاظ عربی همراه با وضوح و روشنی معناست.

کلیدواژه ها:

زبان عربی قرآن،

دیدگاه شافعی،

فهم قرآن،

استنباط احکام،

الفاظ قرآنی

نتایج: نتیجه پژوهش بیانگر آن است که در اندیشه شافعی، زبان عربی نه تنها ابزار انتقال مفاهیم قرآن، بلکه مبنای اصلی فهم، تفسیر و استنباط احکام از آیات الهی است. از آنجا که قرآن بر اساس قواعد و قوانین زبان عربی نازل شده و در بیان و تفهیم مطالب از شیوه های این زبان پیروی کرده است، هرگونه برداشت تفسیری یا فقهی از قرآن باید بر پایه شناخت ساختارها، قواعد و ظرفیت های معنایی زبان عربی صورت گیرد.

استناد: افسری، سالم؛ صارمی، علی؛ و یوسفی، عثمان. (۱۴۰۴). واکاوی عربی بودن متن قرآن در دیدگاه شافعی. *دراسات الأدب الإسلامي*، ۵ (۱)، ۱۶۱-۱۷۸. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142241.1206>



© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

طرح مسئله

زبان انسان، برای انتقال مفاهیم، پیام‌ها و مقاصد آفریده شده که با نظام ارتباطی هیچ موجود و پدیده دیگری قابل مقایسه نیست. انسان وقتی سخن بگوید و از زبان استفاده کند، همراه با معانی، نظامی فرهنگی را به مخاطبش انتقال می‌دهد و علاوه بر انتقال مستقیم پیام توسط واژه‌ها، به عمد یا غیرعمد، نشانه‌های دیگری از اطلاعات را بیان می‌کند و فضا را برای برداشت‌ها فراهم می‌سازد. به همین دلیل زبان پیچیدگی و گستردگی خاص خود را دارد و زبان قرآن نیز از این قاعده مستثنی نیست.

نزول قرآن به زبان عربی، اهمیت زبان عربی را نزد زبان‌شناسان عرب دو چندان کرده است، تا آنجا که گروهی از آنان، عربی را برترین زبان دانسته‌اند. ابن فارس، زبان‌شناس عرب ایرانی‌الاصول قرن چهارم هجری، در مبحثی با عنوان «القول علی أن لغة العرب أفضل اللغات و أوسعها» با اشاره به آیه (شعراء/۱۹۳-۱۹۵) گفته است: «خداوند صفت «بیان» را مختص زبان عربی دانسته است که از این تعبیر چنین استنباط می‌شود که دیگر زبان‌ها در این صفت، ناقص و ناتوانند و از زبان عربی پایین‌ترند و اگر پنداشته شود که دیگر زبان‌ها روشنی و وضوح زبان عربی را دارند، امری اشتباه است» (ابن فارس، ۱۹۶۳: ۴۰). ابن فارس نمونه‌هایی از توانایی زبان عربی در بیان مطالب را نسبت به دیگر زبان‌ها، به ویژه فارسی، آورده است. جلال‌الدین سیوطی، زبان‌شناس و ادیب مشهور عرب قرن نهم هجری، نیز همین سخنان را در کتاب «المزهر» تکرار کرده است (سیوطی، بی‌تا، ۳۲۱/۱). عثمان بن جنی، زبان‌شناس بزرگ قرن چهارم هجری، اعتقاد دارد که برتری زبان عربی در بیان معانی مورد توافق علماست. سپس نظر تعدادی از دانشمندان عرب ایرانی‌الاصول را که به هر دو زبان تسلط داشتند، در این زمینه ذکر می‌کند که به برتری زبان عربی شهادت داده‌اند و اضافه می‌نماید: «در خصوص برتری زبان عربی، به خاطر روشنی موضوع اختلافی وجود ندارد» (ابن جنی، ۱۹۵۲: ۲۴۳/۱). اگرچه امروزه زبان‌شناسان، براساس معیارهای علم زبان‌شناسی، برتری زبانی را بر زبان دیگر نمی‌پذیرند (راجحی، ۱۹۷۲: ۸۲) اما اندیشه برتری زبان عربی، در گذشته باعث گردید تا کاربرد واژه‌های غیرعربی در قرآن مورد توجه زبان‌شناسان عرب و تا حدودی، قرآن‌پژوهان قرار گیرد، و آنان را با مسأله مبهم واژه‌های معرب در قرآن مواجه کند (جفری، ۱۳۷۲ش: ۵۷). در این زمینه، موافقان و مخالفان، نظرات و پرسش‌های گوناگونی را مطرح کرده‌اند: آیا در قرآن واژه‌های غیرعربی و دخیل وجود دارد؟ آیا وجود این واژه‌ها با عربی بودن قرآن منافاتی ندارد؟ آیا کاربرد آنها نشان‌دهنده نقص زبان عربی نیست؟ آیا این کلمات وارد زبان عربی شده و بعد از تعریب، در قرآن به کار رفته‌اند؟

با توجه به مطالب بیان شده و اینکه زبان، مفاهیم را انتقال می‌دهد، اما چون از خصوصیت جابجایی و انعطاف در تعبیر و اتکا بر نظام فرهنگی گوینده برخوردار است، می‌تواند مفاهیم فزاینده‌ای را انتقال دهد و به دشواری و پیچیدگی کلام بیفزاید. زمینه تفسیرهای گوناگونی را فراهم سازد و حتی دشواریهایی را ایجاد کند. به همین دلیل، مسئله زبان برای کتابهای آسمانی به ویژه قرآن کریم که تمدنی را به دنبال خود آورده، جایگاهی ویژه و پرسش‌ها و اشکال‌هایی را پدید می‌آورد که این موضوع ذهن شافعی را به خود مشغول داشته و به بررسی دقیق آن پرداخته که آیا منظور از عربی بودن قرآن، نزول آن به زبان عربی؛ زبان یک قوم و جمعیت خاص است؟ و آیا هرگونه لفظ غیرعربی از قرآن خارج است؟ یا منظور از آن وضوح و روشنی مفاهیم آن است؟ در این نوشتار که به شیوه‌ی توصیفی تحلیلی نگاشته شده است سعی بر آن شده به این پرسشها پاسخ داده شود.

پیشینه تحقیق

مسئله «عربی بودن قرآن» از قرون نخستین اسلامی مورد توجه متکلمان، مفسران، زبان‌شناسان و اصولیان بوده و همواره بخشی از مباحث مرتبط با اعجاز قرآن، فهم زبان وحی، و حجیت آن را به خود اختصاص داده است. از این رهگذر، بررسی دیدگاه امام شافعی (متوفای ۲۰۴ق) به‌عنوان یکی از مؤسسان فقه اهل سنت و تدوین‌گر ساختار اولیه‌ی علم اصول، اهمیت مضاعفی دارد؛ چراکه وی در آثار خود به‌ویژه الرسالة و جماع العلم، تأکید ویژه‌ای بر عربی بودن قرآن دارد و آن را شرط درک صحیح دین می‌داند. در بررسی پیشینه، گرچه به‌صورت مستقیم پژوهش‌های جامع‌پیرامون «عربی بودن قرآن از منظر امام شافعی» یافت نمی‌شود، اما آثار متعددی به‌طور ضمنی یا کلی به این موضوع پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

پژوهش‌های مرتبط با زبان قرآن و عربیت آن

این دسته از آثار به بررسی رابطه میان زبان قرآن و ساختار زبان عربی، بُعد زبان‌شناختی و تاریخی قرآن و عربی بودن قرآن از منظر تحول معنایی و تحلیل زبان آن، از منظر هرمنوتیکی و زبان‌شناسی فلسفی و نقش آن در تثبیت نحو عربی پرداخته‌اند؛ «الصاحبی فی فقه اللغة العربیة و مسائلها و سنن العرب فی کلامها» اثر ابن فارس قزوینی، «مفهوم النص؛ دراسة فی علوم القرآن» از نصر حامد ابوزید، «فصول فی فقه العربیة» نوشته‌ی رمضان عبدالتواب، «هل فی القرآن أعجمی؟ نظرة جدیدة إلی موضوع قدیم» کتاب علی فهمی خشیم، «علمیة اللسان العربی و عالمیته» نوشته‌ی سامر اسلامبولی، «لهجات العرب فی القرآن الکریم» از عبدالله عبدالناصر جبری، «من الإجتهد إلی نقد العقل الإسلامی» اثر محمد اراکون، «المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام» اثر تاریخی ارزشمند جواد علی از جمله مهمترین منابع در این حوزه قلمداد می‌شوند. مصطفی صادق الرافیعی نیز در کتاب «إعجاز القرآن»، عربی بودن قرآن را بُعدی از اعجاز زبانی و ساختاری آن می‌داند که بدون شناخت عمیق زبان عربی، فهم آن ممکن نیست. افزون بر آثار فوق‌الذکر مقالات علمی بسیاری نیز هم به زبان عربی و هم به زبان فارسی در حوزه موضوع زبان قرآن نگارش و منتشر شده‌اند که هریک از منظری متفاوت به مسئله پرداخته، ضمن تأکید بر عربی بودن قرآن، از زبان قرآن به زبان عرف، زبان دین و زبان قوم نیز تعبیر نموده‌اند. موارد زیر نمونه‌های بارز آنهاست:

زهره نریمانی و جعفر فیروزمندی بندپی در مقاله «بررسی تفسیر واژگان «عربی» و «لسان عربی» در قرآن با رویکرد تحلیلی انتقادی» چاپ شده در فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، شماره ۲ (پیاپی ۱۰۳)، (سال ۲۷، تابستان ۱۴۰۱) امام شافعی را یکی از مخالفان غیر عربی بودن واژگان قرآن معرفی می‌کند.

سید عیسی مسترحمی در اثر خود با عنوان: «نقد روش شناسی آرتور جفری در تحلیل واژگان دخیل قرآن» چاپ شده در دو فصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال شانزدهم، شماره ۳۱ (پاییز و زمستان ۱۴۰۰) ضمن معرفی مخالفان ورود واژگان غیرعربی در قرآن، به امام شافعی و آراء وی نیز به‌عنوان نخستین صاحب‌نظر در این زمینه اشاره دارد.

جمال طالبی قره‌قشلاق و عسگر بابازاده‌ا قدم نیز در مقاله‌ی «نقد و بررسی واژگان دخیل و معرب قرآن در آیین‌های زبان‌شناسی جدید» منتشر شده در فصلنامه مطالعات قرآنی، سال یازدهم، شماره ۴۱ (بهار ۱۳۹۹)، امام شافعی را یکی از مخالفان نظریه‌ی ورود واژگان غیر عربی در قرآن معرفی کرده است.

شاکر العامری با انتشار مقاله‌ای در شماره ۱۸ (سال ۵، تارستان ۱۳۹۳) مجله‌ی دراسات فی اللغة العربیة و آداب، با عنوان: اللهمجة التي نزل بها القرآن الکریم؛ قراءة جدیدة بر عربی بودن تمام واژگان قرآن اصرار دارد.

احمد کریمی و نرگس بزرگخو در مقاله: «ارزیابی نظریات مفسران پیرامون لسان عربی مبین در قرآن کریم» منتشر شده در نشریه آموزه‌های قرآنی، دوره ۲۰، شماره ۳۷ (بهار و تابستان ۱۴۰۲)، و زینب باستانی در نوشتار «زبان قرآن» چاپ شده در نشریه بینات، شماره ۵۱ (سال ۱۳۸۵)، نیز ضمن باور به عربی بودن قرآن، نظر امام شافعی را نقل کرده‌اند.

د. خیرالدین خوجة (الکوسوفی) استاد تفسیر و پژوهش‌های قرآنی دانشگاه قطر در مقاله‌ای با عنوان: «فضل القرآن الکریم وأثره فی حفظ اللغة العربیة وإثرائها» که در مجله عربی دانشگاه پنجاب لاهور، شماره ۱۹ سال ۲۰۱۲ چاپ شده، زبان قرآن را عربی و آن را عامل وحدت‌بخش گویش‌های مختلف عربی رایج در شبه جزیره دانسته است.

محمد الصغیر میسه استاد دانشگاه قاصدی مرباح و رقله‌ی الجزائر در مقاله «الفکر اللغوی عند الإمام الشافعی وأثره فی استنباط الأحکام الشرعیة - کتاب (الرسالة) أنموذجا» چاپ شده در مجله تمثالات الثقافیة والفکریة والثقافیة وابسته به دانشگاه مولود معمری، تیزی وزو الجزائر، دوره ۴، شماره ۲ (تابستان ۲۰۲۰)، به مسائل زبان‌شناسی قرآن از دیدگاه امام شافعی پرداخته و اشاره دارد که شافعی به‌منظور فهم دقیق احکام الهی، بر عربی بودن قرآن کریم اصرار و تأکید دارد.

عمر خالد توفیق در مقاله‌ای با عنوان: «علاقة اللغة العربیة فی القرآن الکریم؛ دراسة تحلیلیة» که در شماره ۱۸ (پاییز ۲۰۲۲) مجله‌ی علوم تربیتی و انسانی دانشکده علوم تربیتی امارات متحده عربی منتشر شده، محور اصلی نوشتار خود را به عربیت قرآن اختصاص داده و مستند به شواهد قرآنی، دلیل آن را فراوانی و فراخی دامنه‌ی معانی لغت در زبان عربی ذکر می‌کند.

علی زکوی با انتشار نوشتاری تحت عنوان: «مقدمه‌ای بر راز عربی بودن قرآن از زبان قرآن» (فصلنامه‌ی الاهیات قرآنی، شماره ۱، سال اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۲)، ابوالفضل خوش منش در دو مقاله‌ی: فطری بودن زبان قرآن (پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، سال دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱/پیاپی ۳) و زبان قرآن کریم و کارکردهای آن (پژوهش و حوزه، بهار ۱۳۸۷، شماره ۳۳)، سید محمدعلی ایازی در نوشتار: بررسی و نقد اشکالات ادعایی عربیت زبان قرآن کریم (پژوهش‌های فلسفی-کلامی، سال هشتم، زمستان ۱۳۸۵، شماره/پیاپی ۳۰) و حبیبه قیصری در رساله دکتری خود که با راهنمایی دکتر قاسم فائز و مشاوره عبدالهادی فقهی زاده سال ۱۳۹۷ در دانشکده الهیات و معارف اسلامی آن را ارائه نمود، عربیت قرآن را محور آثار خود قرار داده و از امام شافعی بعنوان مدافع این نظریه نام برده‌اند.

پژوهش‌های ناظر به آراء اصولی امام شافعی درباره قرآن و زبان آن

احمد محمود صبحی در کتاب «فی علم أصول الفقه»^۱ در فصلی به تحلیل جایگاه زبان عربی در اندیشه امام شافعی می‌پردازد؛ عبدالوهاب خلاف در کتاب «علم أصول الفقه»^۲ به تأکید شافعی بر ضرورت تسلط بر زبان عربی برای فهم قرآن اشاره دارد. محمد مصطفی الزحیلی در «الوجیز فی أصول الفقه الإسلامی»^۳ به تسلط امام شافعی بر گویش قریش که همان زبان قرآن است بعنوان نقطه قوت ایشان در مقایسه با هم‌عصرانش اشاره کرده است. در مجموع، فقدان پژوهش مستقلی که به‌طور خاص دیدگاه امام شافعی را درباره عربی بودن قرآن واکاوی کند، خلأ علمی این حوزه را نشان می‌دهد و همین امر، ضرورت و نوآوری پژوهش حاضر را اثبات می‌کند.

مبانی نظری

قرآن از دیدگاه شافعی

قرآن مانند کفران و رجحان مصدر است و به کتابی که بر پیامبر (ص) نازل شده اختصاص پیدا کرده است. علت نامگذاری این کتاب از این جهت است که آن، جامع فواید و آثار تمامی کتب آسمانی و جامع آثار تمامی علوم است (اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۶۹-۶۷۰). قرآن در اصطلاح همان کلام باری تعالی است که از طریق وحی، الفاظ، معانی و اسلوب آن بر قلب پیامبر (ص) نازل شده است و ایشان هیچ دخالتی در الفاظ، معانی و اسلوبش نداشته است. همان طور که خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى» (نجم/۴).

قرآن یکی از منابع مهم استنباط احکام و قانون‌گذاری در میان مذاهب اسلامی است. ابوزهره می‌گوید: «اصل استدلال به قرآن ثابت است و شکی در آن نیست و قرآن اصل و پایه شریعت و معجزه پیامبر (ص) و ریسمان الهی تا روز قیامت است و شکی نیست که آیات مشتمل بر احکام اصل و رکن اسلام می‌باشد. ولی در میزان دلالت بعضی از الفاظ قرآن اختلاف است» (ابوزهره، بی‌تا: ۲۸۳).

شافعی در توصیف قرآن به مجموعه‌ای از آیات استدلال کرده و می‌گوید: «خداوند متعال کتابش (قرآن) را بر پیامبر (ص) نازل کرد و در این باره فرمود: «وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت/۴۱ و ۴۲). بنابراین خداوند متعال با ارسال پیامبر (ص) و نزول قرآن، مردم را از کفر و تاریکی به سوی نور، روشنی و هدایت سوق داد. و کتاب الله، بیان روشنگری است که شفای سردرگمی و گمراهی است و نشان دهنده جایگاه رسول الله (ص) در قرآن و پیروی و قیام پیامبر به وظیفه تبیین کتاب الله است» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۲۰/۱۱۳).

در دیدگاه شافعی، قرآن در صدر همه منابع استنباط احکام و قانون‌گذاری قرار دارد و با استناد به آیاتی مانند (فصلت/۴۱-۴۲؛ ابراهیم/۱؛ نحل/۸۹) قرآن را نخستین منبع قانون‌گذاری در فقه و حقوق اسلامی می‌داند. ایشان مباحث اصولی را بر محور قرآن

^۱ - احمد محمود صبحی، فی علم أصول الفقه، بیروت، دارالنهضة العربیة، ۱۴۰۲هـ

^۲ - عبد الوهاب خلاف (ت: ۱۳۷۵هـ)، علم أصول الفقه، القاهرة، مكتبة الدعوة - شباب الأزهر، د.تاریخ.

^۳ - محمد مصطفی الزحیلی، الوجیز فی أصول الفقه الإسلامی، دمشق، دار الخیر للطباعة والنشر والتوزیع، الطبعة الثانية، ۲۰۰۶م.

مطرح می کند و در این باره می گوید: «هر چه را خداوند متعال در قرآن نازل فرموده رحمت و حجت است؛ هر کس نسبت به آن دانا باشد داناست و هر کس نسبت به آن جاهل و نادان باشد، نادان است» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۱۹). همچنین می گوید: «هر کس بتواند احکام خدا را از قرآن بطور صریح یا با استنباط، درک و فهم نماید؛ خداوند به او توفیق عمل به آن می دهد و به فضیلت دین و دنیا نایل می آید و از شک و تردید دور می شود و نور حکمت، قلبش را روشن می کند و سزاوار مقام امامت و رهبری در دین می گردد» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۱۹).

شافعی معتقد است کسی می تواند فتوا دهد که به قرآن آشنا باشد. وی در این زمینه می گوید: «برای کسی جایز نیست که در دین خدا فتوا دهد، مگر اینکه به کتاب خدا، یعنی به ناسخ و منسوخش، محکم و متشابهش، تاویل و تنزیلش و مکی و مدینش آشنا باشد» (ابن القیم، ۱۴۱۱هـ: ۳۷/۱).

شافعی به حجیت قرآن اشاره نکرده است؛ زیرا در دیدگاه مسلمانان نیازی به آوردن دلیل بر حجیت قرآن وجود ندارد و اگر کسی حجیت قرآن را در شریعت اسلامی انکار کند، از دایره اسلام خارج می شود و باید توبه نماید. ایشان بیان می دارد که قرآن جوابگوی نیاز مسلمانان در هر عصر و زمانی می باشد و کافی است مسلمانان بدان رو کرده و با آن مأنوس شوند که از این جهت نظریه شمولیت و جامعیت قرآن مطرح می گردد.

شمولیت و جامعیت متن قرآنی

شافعی مدعی است: «هر حادثه جدیدی برای هر کسی اتفاق بیفتد، دلیل و راهنمایی برای آن در قرآن یافت می شود. ایشان برای اثبات گفته اش به آیات (ابراهیم/۱؛ نحل/۴۴؛ نحل/۸۹؛ شوری/۵۲) استدلال می کند» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۲۰). شافعی معتقد است؛ قرآن تمام شریعت الهی است و هیچ چیزی از قوانین دینی در آن پوشیده نمانده است. همه اصول و قوانین شرعی یا با نص صریح یا با استنباط و استدلال بر آن نص صریح در قرآن موجود می باشد. ایشان قرآن را قطب و محور اصلی شریعت و حقوق اسلامی دانسته و تا روز قیامت آن را باقی و ماندگار می داند (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۱۹-۲۰). خداوند کتاب قرآن را به عنوان روشنگر و مبین هر چیزی نازل کرده است ولی این روشن گریش کلی و مجمل است نه تفصیلی و جزئی (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۲۱-۲۲). در قرآن کلیات فقه و حقوق اسلامی، اصول و قواعد کلی آن بیان شده و در آن توصیه شده است که برای تبیین بهتر این اصول و قواعد کلی به مصادری که می توانند آنها را تبیین نمایند مراجعه شود و از آن مصادر پیروی گردد.

خاستگاه معرفتی و ایدئولوژیک شافعی بر این مبنا استوار است که منظور از قرآن صرفاً معانی آن نیست بلکه لفظ قرآن و به ویژه لهجه قریشی آن را نیز شامل می شود که این نگاه بر چگونگی تفسیر و تبیین مفاهیم قرآنی و چگونگی استنباط از آن، تأثیر بسزایی داشته است. شافعی بر پایه تلقی خاصی که از زبان داشت اصل مهم و بسیار اساسی «شمولیت و جامعیت متن قرآن» را بنا نهاد. از نگاه شافعی قرآن متنی است که به گونه ای یکسان قادر به گشودن تمام مشکلات گذشته و آینده را دارد و هر حکمی را که بشر بدان نیاز داشته باشد در قرآن موجود است. شافعی می کوشد تمام ادله شرعی را در متن قرآن بگنجانند و نظمی تازه بیافریند، لذا واژه متن دیگر نزد او فقط بر قرآن دلالت نمی کند، بلکه قلمرویی وسیع تر از جمله سنت نبوی، اجماع، قول صحابی و قیاس -اجتهاد- را نیز شامل می شود. تأسیس چنین نظام و سازوکاری از طرف شافعی خاستگاهی ایدئولوژیک داشته و در گسترش آن تلاش وافر به کار گرفته است. شافعی به دلیل اینکه در لغت و ادبیات عرب تبحر و آگاهی کاملی داشت، معتقد بود که قرآن عربی است و هیچ واژه‌ی غیر عربی در آن به کار نرفته است، لذا نظریه «عربی بودن متن قرآن» را مطرح نمود.

دیدگاه علما و دانشمندان در مورد عربی بودن متن قرآن

برخی زبان شناسان به واژه هایی در قرآن اشاره کرده اند که ریشه عربی ندارند بلکه آن ها عجمی و غیرعربی اند، مانند دو واژه «ابلیس» و «آدم» (ابن الانباری، ۱۳۶۲ش: ۷۴/۱) یا واژه «استبرق» که آن را از واژه ی «استروه» یا «استرفه» فارسی دانسته اند. همچنین واژه «ابریق» که فارسی معرب است (جوالبقی، ۱۹۶۱: ۲۳). دانشمندان علوم قرآنی نیز به کاربرد این واژه ها در قرآن و تعداد آنها اهمیت داده اند، و درباره وجود آنها در قرآن در دو بخش بحث کرده اند: نخست آنکه آیا در قرآن لغات دخیل وجود

دارد و بر فرض وجود چنین واژه‌هایی، موارد آن کدام است؛ و راز به کار رفتن آنها چیست؟ دوم آنکه به کارگیری آن‌ها چگونه با عربی بودن قرآن که در آیات آمده است سازگار می‌باشد.

گروهی از محققان اعم از قرآن‌شناسان و زبان‌شناسان قدیم عربی، منکر اشتغال قرآن بر کلمات غیر عربی بوده‌اند. ابن جریر طبری، ابوعبیده معمر بن مثنی، قاضی ابوبکر باقلانی و ابن فارس لغوی طرفدار خلّو قرآن مجید از لغات غیر عربی بودند. استدلال اینان به آن دسته از آیات قرآنی است که قرآن را به «عربی» یا «عربی مبین» توصیف کرده است (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۳/۱). همچنین قائل شدن به وجود لغات غیرعربی به رسایی و کمال زبان عربی به عنوان وسیله ابلاغ وحی الهی خدشه وارد می‌سازد از این جهت که قرآن کامل‌ترین وحی الهی است و کامل‌ترین وحی با کامل‌ترین زبان‌ها بیان می‌شود. بنابراین چگونه می‌توان ادعا نمود که زبان عربی واژگان لازم برای ابلاغ وحی را نداشته است و خداوند ناگزیر بوده است برای بیان مقصود خویش از زبان نبطی، فارسی و سریانی به عاریت‌گیری (جفری، ۱۳۷۲: ش: ۶۲). اینان چنین می‌پنداشتند که اگر در قرآن واژگانی غیر از زبان عربی وجود داشته باشد چنین توهمی ایجاد می‌شود که زبان عربی از آوردن آن کلمات ناتوان بوده است (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۴/۱). آنها مدعی هستند کلماتی مانند مشکاه، قسطاس، استبرق و سجیل عربی هستند، و این واژگان از جهت توافق با واژگان دیگر زبان‌ها یکسان شده است، زیرا در زبان گاهی توافق لغات رخ می‌دهد (سیوطی، بی تا: ۲۶۷/۱).

گروه دوم از جمله ابن عباس و عکرمه و مجاهد و ابن جبیر و عطاء اذعان دارند که در قرآن کریم واژه‌های غیرعربی وجود دارد. واژه‌های مانند طه، یم، طور، ربانیون از زبان سریانی؛ فردوس از فارسی، مشکاه و کفلین از حبشی؛ هیت از حورانی؛ و صراط، قسطاس از یونانی از جمله ی این واژه‌هاست که در قرآن کریم به کار رفته است (جفری، ۱۳۷۲: ش: ۶۳). معتزله و امامیه نیز قرآن را از صفات فعلی خداوند و حادث دانسته و معتقدند زبان وحی در چهارده قرن پیش لغات غیر عربی داشته است (همان، ۷۰۰/۳-۷۰۲). بسیاری از مفسران قرآن نیز از همان آغاز به واژه‌های غیر عربی پی برده بودند و در طبقه نخستین مفسران همگی به صراحت تصدیق می‌کردند که واژگان بیگانه بسیاری در قرآن وجود دارد. ولی بعد از مطرح شدن جزمیت قدیم بودن قرآن این امر به شدت انکار شد (جفری، ۱۳۷۲: ش: ۶۰).

کسانی مثل فخر رازی که معتقدند در قرآن واژه غیرعربی وجود ندارد در جواب استدلال این گروه می‌گویند: «نمی‌پذیریم کلماتی مانند مشکاه، قسطاس، استبرق و سجیل غیر عربی هستند، بلکه واژه‌ی عربی آنها با واژه‌ی دیگر زبان‌ها یکسان شده است، زیرا گاهی توافق لغات رخ می‌دهد» (سیوطی، بی تا: ۲۶۷/۱). ابن جریر طبری نیز عقیده دارد که این واژه‌ها از معدود موارد توافق لغات است (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۴/۱).

سیوطی در «المتوکل» و «الاتقان» موضع منکران و موافقان را مطرح کرده و امام شافعی را پیشوای گروه اول می‌داند. اگرچه سیوطی خود از طرفداران وجود واژه‌های غیرعربی در قرآن است و تا حدودی در تعداد آنها نیز مبالغه کرده است؛ اما بعد از بیان نظرات موافقان و مخالفان چنین می‌نماید که سخن هر دو گروه درست است. چرا که این گونه واژه‌ها در اصل غیر عربی‌اند ولی با ورود به زبان عربی تعریف شده، صیقل خورده و به صورت الفاظ عربی سر برآورده‌اند. البته وی قوی‌ترین نظریه‌ای را که خود می‌پسندد چنین بیان می‌کند: «این جریر با سند صحیح از ابن میسره تابعی نقل کرده است که در قرآن از هر زبانی وجود دارد» (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۴/۱). وی حکمت وقوع این واژه‌ها را در قرآن به خاطر احاطه کتاب خداوند به تمامی علوم و دانش‌ها و زبان‌ها می‌داند؛ لذا از هر زبانی زیباترین و شیرین‌ترین واژه‌ها را انتخاب کرده است (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۴/۱). یقیناً وقوع واژه‌های معرب نقص و عیبی بر عربی بودن قرآن محسوب نمی‌شود و صفت اعجمی به آن نمی‌دهد. قرآن به زبانی نازل شد که عرب آن را می‌فهمید و به کار می‌برد. واژه‌های معرب نیز جزئی از همان زبان بود، و از جهت آوایی و وزنی و اعراب تابع همین زبان گشته‌اند، و در عین حال دلیلی بر زنده بودن زبان عربی و قدرت رشد و بالندگی آن است. بررسی آیات شریفه قرآن این را نشان می‌دهد که وجود واژه‌های مشترک بین زبان عربی و غیرعربی به هیچ وجه با عربی بودن قرآن منافات ندارد. عربی مبین اشاره به کل قرآن است نه تک تک واژه‌های آن. به نظر سیوطی واژه‌هایی چون استبرق، سندس، زنجبیل، مشک، سراق و اباریق در قرآن نشان از تعالی آن است (سیوطی، ۱۹۹۹: ۱۹۴/۱). زیرا قرآن می‌بایست از بهترین چیزها برای مردم سخن گوید، پس نمی‌توانسته محدود به تمدن خشن جاهلیت بوده باشد (جفری، ۱۳۷۲: ش: ۶۶).

از سوی دیگر وام گیری زبانها از یکدیگر پدیده ای است انسانی که زبان شناسان امروزی آن را پذیرفته اند و دلایل بی شماری برای اثبات آن آورده اند. زبان عربی نیز نه تنها از این قاعده استثنا نیست بلکه این تبادل زبانی موجب افزایش گنجینه لغوی و پرباری سرمایه ی زبانی آن می گردد. «قبل از اسلام در دوران جاهلیت چنین وام گیری هایی بوده است. در زمان اسلام نیز استمرار داشته است و در قرآن نیز نظیر این پدیده هست. ورود بسیاری از این واژه های معرب به قرآن باعث گردید تا ابن جریر بگوید: «در قرآن از هر زبانی وجود دارد» (صالح، ۱۹۷۰: ۳۱۶، ۳۱۵). دیگر این که «ورود کلمات بیگانه به یک زبان نه تنها موجب تباهی و ویرانی آن نمی شود؛ بلکه اصولاً حیات آن به هضم این گونه کلمات وابسته است و اساساً توانایی یک زبان در تغذیه از کلمات بیگانه یکی از مزایای آن زبان محسوب می شود. مشروط بر آنکه در قالب های آن زبان ریخته شوند و آن زبان روح خود را در آنها بدمد و مهر خود را بر آنها بزند» (عبدالنواب، ۱۳۶۷ش: ۴۱۵). وی سپس دیدگاه احمد عیسی را مطرح کرده که می گوید: «تعریب کلمات برای حیات علم و دانش یک ضرورت است و تا آن زمان که شرایط تعریب رعایت شود بیمی بر موجودیت زبان عربی نمی رود. زیرا اساس یک زبان حروف، معانی، افعال، صرف، نحو، بیان، شعر و دیگر ویژگی های آن است، که سبب تمایز این زبان از زبان های دیگر می شود؛ نه تعداد اندکی از واژگان که بالاخره لباس خود را بر تن آنها پوشانده و با ایجاد تغییراتی آنها را جزئی از خود کرده است» (عبدالنواب، ۱۳۶۷ش: ۴۱۶). از آنچه گذشت فهمیده می شود استدلال و دلایل کسانی که مخالف وجود واژه های معرب در قرآن هستند، علمی و دقیق نیست. وجود این واژه ها در قرآن امری طبیعی و متناسب با نظریه های علمی زبان شناسی است، و هیچ گونه منافاتی با عربی بودن قرآن ندارد.

بحث

عربی بودن متن قرآن در دیدگاه شافعی

در دیدگاه شافعی شمولیت متن قرآنی نیاز به تفسیر و تبیین دارد و کسی می تواند به آن دست یابد که بر وسعت زبان عربی و فرهنگ عربی ای که بستر نزول قرآن است، آگاهی کامل داشته باشد. لذا تلازم میان شمولیت متن قرآنی و وسعت زبان عربی، تفسیر و فهم قرآن را برای اهلش آسان می نماید. ولی اگر شخص، از این توانایی برخوردار نباشد، نمی تواند به فهم درستی دست یابد (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۵۰). ایشان از تأثیر عمده ای که زبان دینی می توانست بر جامعه اسلامی در حال شکل گیری، برجای گذارد به خوبی آگاه بود، از این رو به دفاع از عربی بون قرآن پرداخت. ویژگی برجسته شافعی در مسائل زبانی، اهتمام او به اصالت بخشی به زبان عربی به مثابه زبان متون دینی و شرع است. او معتقد است در قرآن هیچ واژه ی غیر عربی بکار نرفته است و تنها راه درک درست از مفاهیم قرآنی یادگیری زبان و لغت عربی است (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۲). البته، باید گفت که قصد شافعی بیشتر آن بخش از متون دینی است که در بردارنده احکام فقهی اند و محل اختلاف علماست، چون اگر در مباحث مربوط به احکام، اختلاف واژگانی و زبانی رخ دهد، برداشت و تفسیر متون دینی دچار آشفتگی خواهد شد. ازهری، ضمن اشاره به توانایی های زبانی شافعی، بر پرهیز او از بکار بردن واژگان غیر عربی در متون فقهی تأکید می کند و نزدیک به هزار مسأله از باب های مختلف فقهی را شرح نموده که در آنها شافعی بر غنای علوم زبان عربی افزوده است (ازهری، ۱۳۹۹هـ: ۳۳-۳۴).

شافعی رأی کسانی را که معتقدند در قرآن واژه اعجمی وجود دارد، نمی پذیرد و تمام واژه های قرآنی را عربی می داند و در این باره می گوید: «قرآن خود دلالت دارد که هر چه در قرآن است به زبان عربی می باشد. کسانی که می گویند در قرآن هم لفظ عربی و هم غیر عربی وجود دارد، بدون دلیل چنین سخن می گویند، آنان بر اثر تقلید همواره غافل بوده اند» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۱-۴۲). ایشان در این سیاق به وسعت و شمولیت زبان عربی به گونه ای حکم می کند که جز پیامبران کسی نمی تواند بر آن احاطه یابد و می گوید: «زبان عربی از لحاظ تکلم به آن پرمخاطب ترین و از لحاظ واژه ها، گسترده ترین زبان است و کسی جز پیامبر نمی تواند به تمام قرآن احاطه کامل داشته باشد، لذا همه ی مفاهیم قرآنی بوسیله ی همه ی مسلمانان قابل فهم و کشف است، به طوری که چیزی در مورد قرآن نیست که کل مسلمانان آن را ندانند» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۲؛ عبدالنواب، ۱۳۶۷هـ: ۶۲؛ جابری، ۱۹۹۴: ۷۵).

شافعی معتقد است اگر بعضی واژه ها و کلمات عربی با غیرعربی هماهنگ باشد، ایرادی ندارد چون مثل زبان های غیرعربی است که با وجود فاصله جغرافیایی زیاد و اختلافشان گاهی تعدادی الفاظ و کلمات مشترک با هم دارند (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۵).

بنابراین، بر هر مسلمانی واجب است با تمام توان در یادگیری زبان عربی تلاش کند؛ تا بتواند به «لا إله إلا الله و محمد رسول الله» گواهی دهد، کتاب خدا را تلاوت نماید و اذکار واجبی مانند: الله اکبر، سبحان الله، تشهد و غیره را بر زبان آورد (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۸). شافعی در این زمینه تا جایی پیش می رود که صحت نماز را متوقف بر قرائت عربی فصیح آن می داند، (شافعی، ۱۴۱۰هـ: ۹۴/۱). شافعی در انتهای این مبحث به آیاتی مانند (ابراهیم/۴؛ شعراء/۱۹۵، ۱۹۲؛ رعد/۳۷؛ شوری/۷؛ زخرف/۳؛ زمر/۲۸؛ نحل/۱۰۳؛ فصلت/۴۴) در اثبات عربی بودن قرآن استدلال می کند (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۶-۴۸). امام شافعی در جمع بندی این بحث می گوید: «کسی که به گستره ی زبان عربی و معانی مختلف آن و همچنین به معنای الفاظ به طور مجموع و معانی هر کدام به تنهایی آگاهی داشته باشد؛ می تواند علم نهفته در قرآن را توضیح دهد. همچنین، شبهاتی که بر افراد جاهل نسبت به زبان عربی وارد می شود نسبت به چنین شخصی منتفی می باشد. بنابراین آگاه کردن مردم به این حقیقت که قرآن به زبان عربی خالص نازل شده، خیرخواهی و نصیحت است و نصیحت برای مسلمانان واجب است و نباید ترک شود» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۹-۵۰).

مقصود شافعی از عربی بودن متن قرآن

هدف شافعی از طرح این بحث تقدس دادن به زبان عربی نیست، بلکه معتقد است استنباط احکام شرعی از قرآن و سنت بر پایه فهم زبان عربی استوار است؛ چون قرآن و سنت براساس شیوه ها، ساختارها و معانی زبان عرب نازل شده است. ابن تیمیه در این باره می گوید: «خود لغت عربی جزو دین است و دانستن آن واجب است، چون فهم قرآن و سنت واجب است و بدون فهم لغت عرب آن دو فهمیده نمی شوند. پس آنچه تحقق واجب بدان وابستگی دارد خودش نیز واجب می گردد. از عمر (رض) روایت شده که فرمود: زبان عربی را یاد بگیرید، چون جزو دینتان است و علم فرائض - تقسیم ارث - را یاد بگیرید چون جزو دینتان است. آنچه عمر از فقه لغت عربی و فقه شریعت بدان امر نموده، برآورده کننده نیازها می باشد. چون دین دارای فقه اقوال و اعمال است و دانش لغت عربی راه پی بردن به فقه اقوال دین و دانش سنت راه پی بردن به فقه اعمال دین است» (ابن تیمیه، ۱۴۱۹هـ: ۲۰۷). شاید بتوان هدف دیگر شافعی از طرح این موضوع را داشتن معنی سیاسی، قومی و ملی آن دانست؛ از این جهت که قرآن به زبان قوم عرب نازل شده است و بر آنان واجب است که برای نشر دین، زبان، آداب و تقالید آن و نیز برای نشر و گسترش شریعت و دین حقی که رسول الله (ص) از جانب خدا آورده است در بین دیگر ملت ها تلاش کنند، تا از مجموع ملت های مسلمان، امتی واحد و دینی واحد با یک قبله واحد و زبانی واحد و ارزش های مشترک و شخصیتی واحد تشکیل دهند و امت وسط و میانه اسلام را بوجود آورند تا گواهانی بر مردم باشند.

شافعی از لحاظ زبانی در یک فضای کاملاً عربی و شیوا قرار گرفته و سهم وافری از ادبیات عرب و واژه شناسی از جمله فصاحت در الفاظ، بلاغت در تعابیر، تسلط بر اسالیب بیانی مختلف بهره برده است. شافعی با به کارگیری این علوم و فنون در راستای تدوین فقه اسلامی و علوم مرتبط با آن، نتایج درخشان و ویژه ای را در کلیت فقه اسلامی پدید آورد به گونه ای که علمای اعلام فقه و لغت بر آن صحت گذاشته اند. شافعی می گوید: «شاید کسی بگوید در قرآن الفاظی غیر عربی وجود دارد و از او پذیرفته شود از این جهت که در قرآن موارد خاصی وجود دارد که بعضی از عرب ها معنی آن را نمی دانند. در جواب چنین کسی گفته می شود زبان عربی از لحاظ تکلم به آن، پرمخاطب ترین و از لحاظ واژه ها، گسترده ترین زبان است و کسی جز پیامبر (ص) نمی تواند به تمام زبان عربی احاطه داشته باشد یا مجموع قرآن را بداند و زبان عربی به صورت یک کل را فقط عموم مردم عرب زبان می دانند» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۲). شایان ذکر است ادعای شافعی از این جهت که کلی و بدون استدلال است قابل ایراد می باشد؛ زیرا خود شافعی نسبت به تمامی لغات و زبانهای موجود در زمانش آگاهی و تسلط نداشته است تا بتواند به چنین نتیجه ای برسد. برای مثال، ایشان به زبانهای؛ آرامی، عبری، لاتینی، یونانی، قبطی، سریانی، یمنی آشنایی نداشته است. همچنین براساس دیدگاهش که می گوید: «و کسی جز پیامبر (ص) احاطه کامل به تمام زبان عربی نداشته و مجموع قرآن را نمی داند و کل زبان عربی را فقط عموم مردم عرب زبان می دانند» خود شافعی نیز بر کل زبان عربی احاطه نداشته است چه رسد به سایر زبانهای موجود در عصرش. لذا این ادعای شافعی از این جهت مخدوش است.

شافعی در مورد آگاهی عربها نسبت به زبان عربی می گوید: «زبان عربی هم نسبت به عام و خاص عربها، مانند سنت نسبت به مجموع علماست؛ لذا عربها در مجموع هیچ قسمتی از زبان عربی را به دست نمی دهند و نزد غیر عرب آن را طلب نمی کنند و

فقط کسی که زبان را از عرب‌ها آموخته باشد می‌تواند آن را به کامل بداند. دانش زبان عربی نزد عموم عرب‌ها از دانش سنت نزد علما عام‌تر و بیشتر است. اگر کسی بگوید پس چگونه گاهی افراد غیرعرب دیده می‌شوند که با برخی از کلمات عربی سخن می‌گویند؟ گفته می‌شود احتمال دارد آن را از عرب‌ها یاد گرفته باشند، و اگر از عرب‌ها نیاموخته باشند؛ قطعاً فقط مقدار کمی بدان سخن می‌گویند و کسی که به مقدار کمی از عربی صحبت کند، در آن زبان پیرو عرب‌ها محسوب می‌شود. منکر این هم نمی‌توان بود که گاهی برخی از واژه‌های عربی با غیرعربی هماهنگ است، در جایی که واژه در مقام آموزش گفته شده یا غیرعرب آن را وضع کرده باشند. همان‌گونه که زبانهای مختلف غیرعربی با وجود فاصله بسیار زیاد اقلیمی و اختلاف و نبود پیوند میان آنان تعدادی الفاظ و کلمات مشترک با هم دارند» (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۴-۴۵). شافعی همانند ابوعبیده قاسم بن سلام (زرکشی، ۱۳۷۶هـ: ۲۹۰/۱؛ مرداوی، ۱۴۲۱هـ: ۴۶۹/۲) قبول دارد که ریشه برخی از واژه‌های قرآن اعجمی است با این همه مدعی است که این واژه‌ها پس از آن که به قلمرو واژگانی عربی راه یافتند جزئی از دستگاه واژگانی آن به شمار می‌آیند. وی با انکار وجود واژه‌های معرب در قرآن، در واقع به دفاع از عربی بودن قرآن و خلوص زبان عربی می‌پردازد. ابوزهره می‌گوید: «بالاخره شافعی اعتراف می‌کند که در قرآن الفاظ نادری وجود دارند که به میان قوم عرب سرایت کرده و عرب‌ها آنها را معرب کرده اند و مخارج حروفش را همانند مخارج حروف عربی نموده اند و بدین خاطر از حیث تلفظ و اعراب همانند کلمات عربی شده اند، هر چند که متولد از زبان غیر عربی بوده اند (ابوزهره، ۱۳۶۷هـ: ۱۷۱). ابوزهره در ادامه می‌گوید: «هدف شافعی از طرح وجود الفاظ عربی در قرآن، صرفاً بحث نظری یا اعتقادی نیست همان‌گونه که برخی از اصولیین پس از او انجام داده اند به گونه‌ای که هیچ ثمره‌ای در استنباط فقهی نداشته باشد و موجب پیشرفت علم اصول فقه نگردد. بلکه شافعی برخی از قواعد استنباط احکام از جمله این که استنباط احکام و مفاهیم از قرآن باید بر اساس قواعد و مقررات زبان عربی باشد و دیگر این که یادگیری زبان عربی به مقدار لازم و ضروری برای انجام تکالیف شرعی بر هر مسلمانی واجب است را بر پایه‌ی همین دیدگاه بنا نهاده است» (ابوزهره، ۱۳۶۷هـ: ۱۷۵-۱۷۴).

قرآن کریم با این که به زبان فصیح قریش به عنوان زبان معیار و استاندارد رسمی نازل شده است اما همین موضوع مشکلات خاصی به همراه دارد، از آن جمله واژه‌های معربی در قرآن وجود دارند که بی‌گمان این امر معلول تأثیر زبان و فرهنگ مکه و مدینه بر متن قرآنی است. بدین معنا که این دو شهر به ویژه مکه، به سبب وضعیت دینی و اقتصادی ویژه‌ای که داشتند، همواره محل تلاقی و تبادل زبانها و لهجه‌های محلی قبایل مختلف بودند. طبیعی است که قرآن به سبب این که متن فعال و زنده‌ای است و مخاطبان نخست آن اهل مکه و مدینه اند، فرهنگ و زبان آنان را در خود منعکس کند. واژه‌هایی که از مرز زبان و گویشهای متفاوت شبه جزیره نیز فراتر می‌روند و سریانی، عبری و فارسی را شامل می‌شوند. این امر دیری نپایید که لغت شناسان و نحویان قدیم و به تبع آنها، مفسران را با مشکل جدی روبه‌رو کرد و بحث درباره معنای دقیق و نیز عربی یا معرب بودن این واژه‌ها به نزاعی مستمر میان آنها بدل شد؛ چون از یک سو قرآن خود را کتابی عربی معرفی می‌کند و از سوی دیگر لغت نامه‌ها و نیز پژوهشهای زبانی - اعم از نحوی و صرفی - که براساس فرهنگ و زبان اعراب بادیه نشین استوار شده اند معنای دقیقی از این واژه‌ها به دست نمی‌دهند. ضروری است در اینجا این نکته نیز افزوده شود که زبان عربی فصیحی که از سوی محافل رسمی عالمان و زبان شناسان به عنوان زبان رسمی و معیار برگزیده شد، زبانی گزینشی و مشترک خود ساخته است به دلیل این که گویشهای متفاوت و محاورات روزانه اقوام و قبایل اعراب بدوی را نیز در خود منعکس نمی‌کند. یکی از لغت شناسان معاصر می‌گوید: «این گونه زبان دو ویژگی کلی دارد: نخست؛ از سطح عامه مردم بالاتر است، به این معنا که عامه مردم در مکالمات خود از آن استفاده نمی‌کنند. دوم؛ خصیصه‌ها و عناصر تشکیل دهنده آن به اجتماع محلی مشخص وابسته نیست. به عبارت دیگر زبان مشترک ویژگی هیچ یک از گویشهای محلی را ندارد، بلکه خود زبان مستقل و هماهنگی است که نمی‌توان آن را به اجتماع معینی از جزیره العرب منسوب کرد» (عبدالتواب، ۱۳۶۷هـ: ۹۶-۹۲). لذا لازم است بدین موضوع اشاره گردد که بعضی عالمان برای حل مشکل وجود واژه‌های بیگانه در قرآن، به راه‌هایی متوسل شدند که یکسره زاینده باورهای کلامی است. از جمله شافعی، ابوعبیده و ابن فارس. ایشان برآنند که قائل شدن به وجود این واژه‌های بیگانه مستلزم حکم به نقصان زبان عربی است، زبانی که حامل واپسین و کامل‌ترین وحی الهی است و چنین نتیجه‌گیری‌ای محال است؛ زیرا خداوند برای ارسال آخرین وحی خویش به مردمان، کاملترین همه زبانها را بر می‌گزیند، از این رو آنان برای حل این تناقض، قائل به غنا و وسعت زبان عربی شدند. بدین معنا که یک

فرد عادی نمی‌تواند بر گستره لغات و واژه‌های آن احاطه یابد. چنان که شافعی می‌گوید هیچ کس جز پیامبر (ص) بر زبان احاطه ندارد. آنچه تا به حال گفته شد نشان از آن دارد که زبان عربی فصیح - زبان معیار - در قیاس با گستره متنوع قرآن و نیز زبانهای محلی عربی ناچیز است و غنا و سرشاری آنها را ندارد (جابری، ۱۹۹۴: ۹۶-۷۵). حال اگر زبان عربی چنین وسعت بی‌انتهایی را داشته باشد بدون شک فهم و تفسیر قرآن چه در مقام واژگان به طور انفرادی و چه در مقام ترکیب و عبارت به عنوان یک نسخه کوچک و جامع از زبان عربی امری بسیار سخت و دشوار می‌نماید که در این حالت، تنها به مدد سنت است که می‌توان این امر مشکل و محال را به امری ممکن بدل کرد، زیرا سنت در چارچوب زبان عربی به مثابه زبان تفسیری قرآن، قادر است فهم قرآن را میسر سازد. به عبارت دیگر، مشروعیت سنت تنها به کشف معنای قرآن خلاصه نمی‌شود، بلکه در ساختن دلالت متن نیز نقشی اساسی بر عهده دارد.

بعد از شافعی نیز کسانی مثل؛ قاضی باقلانی، سبکی، ابن جریر طبری، جلال الدین محلی و خطیب شربینی، هم نظر شافعی گشتند و عده دیگری چون غزالی، ابن حجب کردی و عضالدین ایجی نظری مخالف شافعی داشتند. بحث و جدل کردن بر سر عربی بودن قرآن دارای فایده چندانی نیست ولی براساس یازده جای قرآن - که در آنها به نزول قرآن به زبان عربی تصریح شده است - مسلم و مبرهن است که عربی بودن قرآن به معنی وضوح و روشنی قرآن است و صرفاً به معنای دارا بودن الفاظ عربی نیست به دلیل اینکه هم مفهوم کلمه عربی و اشتقاق آن به معنی وضوح و بیان است و هم قرآن و احادیث بر آسان بودن فهم قرآن تأکید دارند. اینجا لازم است به سخن شاطبی درباره عربی بودن قرآن، اشاره کرد که تعبیری بسیار دقیق و ظریف است، آنجا که می‌گوید: «عربی بودن قرآن کریم به معنای وجود یا عدم وجود الفاظ غیرعربی در قرآن نیست. زیرا این موضوع به علم نحو و ادبیات عرب مربوط است. بلکه منظور از عربی بودن قرآن، گفتمان عربی قرآن، معانی و سبک عربی قرآن است» (شاطبی، ۱۴۱۷هـ: ۳۹/۱). زیرا اگر دقت نظر شود، قرآن دارای الفاظی غیرعربی از قبیل؛ صراط، سندس، استبرق، زمهریر و غیره است و این الفاظ وارد زبان عربی گشته و معنا و مفهوم عربی پیدا نموده اند.

در پایان این بحث لازم است اشاره گردد که مقصود شافعی از پیش کشیدن بحث عربی بودن قرآن، فقط اثبات عربی بودن آن یا بحث نظری و اعتقادی نیست، آن طور که علمای اصولی بعد از او چنان کرده اند. بلکه هدف شافعی این است که یادآوری کند؛ استنباط احکام از قرآن واجب است و باید بر اساس فهم و اسلوب و شیوه های زبان عربی صورت گیرد، زیرا قرآن براساس قواعد و قوانین زبان عربی نازل شده است.

غیرعربها و فهم قرآن از دیدگاه شافعی

شافعی در مورد این سوال که غیرعربها برای فهم قرآن چه باید کنند؟ چنین جواب می‌دهد: «از آن جا که زبان‌ها به گونه ای با هم مختلف هستند که اهل هر زبانی با زبان دیگر آشنایی ندارند؛ پس باید برخی از زبانها پیرو برخی دیگر باشند که در این جا زبان پیروی شده بر زبان پیروی کننده فضیلت دارد. لذا سزاوارترین مردم به فضل و برتری از لحاظ زبان، مردمی هستند که زبانشان، زبان رسول الله (ص) است. و جایز نیست - والله أعلم - اهل زبان پیامبر (ص) در یک حرف هم پیرو غیر زبان او باشند؛ بلکه باید همه زبان‌ها پیرو زبان پیامبر (ص) باشند و پیروان تمامی ادیان گذشته قبل از پیامبر (ص) باید پیرو دین او باشند. خداوند متعال در آیات متعدد این را بیان فرموده است (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۵-۴۶). بنابراین، بر هر مسلمانی واجب است تا هر چه در توان دارد برای یادگیری زبان عربی تلاش کند؛ تا بتواند به «لا إله إلا الله و محمد رسول الله» گواهی دهد و بدان کتاب خدا را تلاوت نماید و اذکار واجبی امثال الله اکبر و سبحان الله و تشهد و غیره را بر زبان آورد. قرآن کریم به زبانی نازل شده است که خداوند متعال آن را زبان آخرین پیامبر خود قرار داده و نبوتش را بدان مختوم گردانیده و آخرین کتابش را با آن نازل کرده است. بنابراین، خیر و نیکی برای هر انسان مسلمان در این است که در یادگیری زبان عربی نهایت تلاش و کوشش خود را به کار گیرد تا بتواند اعمال دینی از جمله نماز، ذکر، حج و دیگر اعمال واجب را انجام دهد. به عبارت دیگر، چون از لحاظ حکم شرعی انجام واجبات، فرض و متعین است و انجام اعمال سنت به طور کلی لازم است و این امر بدون استفاده از زبان عربی محقق نمی‌گردد پس، یادگیری زبان عربی به عنوان مقدمه ی انجام امور واجب و مستحب، واجب و لازم می‌باشد (شافعی، ۱۳۵۷هـ: ۴۸-۴۹). فایده ی وجوب یادگیری زبان عربی توسط مسلمان این است که در فهم دین و انجام واجبات و مستحبات دینی از زبان ترجمه و مترجم بهره نمی‌گیرد بلکه خود

به طور مستقیم و به واسطه ی یادگیری زبان عربی واجبات و مستحبات دینی را می‌فهمد و آن‌ها را انجام می‌دهد. بنابراین، یادگیری زبان قرآن بر هر مسلمان مجتهد و غیر مجتهد واجب است با این تفاوت که در حق مجتهد از جهت اشراف علمی بر الفاظ و معانی قرآن و نسبت به غیر مجتهد و سایر افراد امت از جهت تبعیدی بودن الفاظ قرآن در هنگام تلاوت و قرائت در نماز و گفتن اذکار واجب است به دلیل این که قرائت قرآن و گفتن اذکار به غیر از زبان عربی صحیح نیست (زرکشی، ۱۹۹۲: ۲۰۲/۶؛ ابن السمعانی، ۱۴۱۸هـ: ۱۱۲/۱).

نتیجه‌گیری

امام شافعی با رویکردی بنیادین به زبان عربی، قرآن را به‌مثابه متنی سراسر عربی معرفی می‌کند که فهم درست آن بدون تسلط بر زبان عربی ممکن نیست. در منظومه فکری شافعی، عربیت قرآن صرفاً یک وصف زبانی نیست، بلکه شرط لازم برای حجیت، تفسیر و استنباط از آن محسوب می‌شود. وی با استناد به نصوص قرآنی و حدیثی، عربی بودن قرآن را امری منصوص، قطعی و دارای بار معنایی عمیق می‌داند؛ به گونه‌ای که هرگونه اجتهاد و فهم دینی باید بر پایه قواعد زبان عربی بنا شود. این نگاه شافعی نه تنها نقش زبان را در دین برجسته می‌کند، بلکه نشانگر تلاشی علمی برای حفظ مرجعیت نص، دلالت ظاهری آن و جلوگیری از تفسیرهای غیرمعتبر است.

اعتقاد به عربی بودن متن قرآن سبب می‌شود که خاستگاه لغات قرآنی و دلالت الفاظشان بر اساس زمان نزول قرآن و در بطن قبایل مختلف عرب عصر نزول شناسایی گردد و از برداشتها و دلالت‌های اشتباه الفاظ و آیات قرآن جلوگیری شود و استدلال و استنباط از نصوص قرآن دقیق‌تر و منسجم‌تر گردد. عربیت قرآن به معنای وجود یا عدم وجود واژگان غیر عربی در قرآن نیست به دلیل این که این مسأله به دانش نحو و ادبیات عرب مربوط می‌شود. بنابراین، مقصود از عربیت قرآن، گفتمان عربی و معانی و سبک عربی قرآن است و مسأله ی وجود برخی از واژگان غیر عربی در قرآن کریم از طریق راهکار توافق میان زبان‌ها قابل حل است همان گونه که خود شافعی آن را پیشنهاد داده است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

سهم نویسندگان در تهیه و تدوین این اثر، متناسب با ترتیب درج نام آنان است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در طول آماده‌سازی این اثر، نویسنده/نویسندگان از ChatGPT، مدل GPT-5.5 Thinking، به منظور تهیه چکیده مسسوط و اصلاح فرمت منابع بر اساس APA، استفاده کرده‌اند. پس از بهره‌گیری از این ابزار، نویسنده/نویسندگان مطالب تولیدشده را در صورت نیاز بررسی، اصلاح و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای نهایی اثر را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمندشان سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن فارس، أبوالحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي. (١٩٩٧م/١٤١٨هـ). *الصاحبي في فقه اللغة العربية ومسانئها وسنن العرب في كلامها* (الطبعة الأولى). دار الكتب العلمية.
- ابن الأنباري، أبو البركات. (١٣٦٢ش). *البيان في غريب إعراب القرآن*. انتشارات الهجره.
- ابن السمعاني، منصور بن محمد المروزي. (١٤١٨هـ). *قواطع الأدلة في الأصول* (الطبعة الأولى؛ محمد حسن إسماعيل الشافعي، محقق). دار الكتب العلمية.
- ابن القيم، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين الجوزية. (١٤١١هـ). *إعلام الموقعين عن رب العالمين* (الطبعة الأولى؛ محمد عبدالسلام إبراهيم، محقق). دار الكتب العلمية.
- ابن تيمية، تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم الحراني الحنبلي. (١٤١٩هـ). *اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة أصحاب الجحيم* (الطبعة السابعة؛ ناصر عبدالكريم العقل، محقق). دار عالم الكتب.
- ابن جنى، عثمان أبو الفتح. (١٩٥٢). *الخصائص*. مطبعة دار الكتب المصرية.
- ابن فارس، أحمد. (١٩٦٣). *الصاحبي في فقه اللغة وسنن العرب وكلامها*. مؤسسة بدران للطباعة والنشر.
- أبو زيد، نصر حامد. (٢٠١٤). *مفهوم النص: دراسة في علوم القرآن* (الطبعة الأولى). المركز الثقافي العربي.
- أبو زهره، محمد. (١٣٦٧). *الشافعي: حياته وعصره وأراؤه* (الطبعة الثالثة). دار الفكر العربي.
- أبو زهره، محمد. (بی تا). *تاريخ المذاهب الإسلامية في السياسة والعقائد وتاريخ المذاهب الفقهية*. دار الفكر العربي.
- أر كون، محمد. (١٩٩١). *من الاجتهاد إلى نقد العقل الإسلامي* (هاشم صالح، معرب؛ الطبعة الأولى). دار الساقی.
- أزهری، أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهر الهروی. (١٣٩٩هـ). *الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي* (محمد جبر الألفی، محقق). وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.
- إسلامبولی، سامر. (٢٠١٨م/١٤٣٨هـ). *علمية اللسان العربي وعالميته: تأسيس نظرية دلالة الأصوات العربية فيزيائياً للوصول إلى قاموس صوتي* (الطبعة الأولى). مركز ليفانت للدراسات الثقافية والنشر.
- اصفهانى، أبو القاسم الحسين بن محمد، معروف به راغب. (١٤١٢هـ). *المفردات في غريب القرآن* (الطبعة الأولى؛ صفوان عدنان الداودي، محقق). دار القلم.
- جبري، محمد عابد. (١٩٩٤). *تكوين العقل العربي*. مركز دراسات الوحدة العربية.
- جبري، عبدالله عبدالناصر. (٢٠٠٧م/١٤٢٨هـ). *لهجات العرب في القرآن الكريم: دراسة استقرائية تحليلية* (الطبعة الأولى). دار الكتب العلمية.
- جفری، آرتور. (١٣٧٢ش). *واژه های دخیل در قرآن* (فريدون بدره ای، مترجم). انتشارات توس.
- جوالیقی، أبو منصور. (١٩٦١). *المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم* (أحمد محمد شاکر، محقق). دار الكتب المصرية.
- خشيم، على فهمي. (١٩٩٧م/١٤١٧هـ). *هل في القرآن أعجمي؟ نظرة جديدة إلى موضوع قديم* (الطبعة الأولى). دار الشرق الأوسط.
- خلاف، عبدالوهاب. (بی تا). *علم أصول الفقه*. مكتبة الدعوة، شباب الأزهر.
- راجحي، عبده. (١٩٧٢). *فقه اللغة في الكتب العربية*. دار النهضة العربية.
- الرافعي، مصطفى صادق بن عبدالرزاق بن سعيد بن أحمد بن عبدالقادر. (٢٠٠٥م/١٤٢٥هـ). *عجاز القرآن والبلاغة النبوية* (الطبعة الثامنة). دار الكتاب العربي.
- الزحيلي، محمد مصطفى. (٢٠٠٦). *الوجيز في أصول الفقه الإسلامي* (الطبعة الثانية). دار الخير للطباعة والنشر والتوزيع.
- زرکشی، بدرالدين محمد بن بهادر. (١٣٧٦هـ). *البرهان في علوم القرآن* (الطبعة الأولى؛ محمد أبو الفضل إبراهيم، محقق). دار إحياء الكتب العربية.
- زرکشی، بدرالدين محمد بن بهادر. (١٩٩٢). *البحر المحيط في أصول الفقه* (الطبعة الثانية). وزارة الأوقاف والشؤون الدينية.
- سيوطي، جلال الدين. (١٩٩٩). *الإتقان في علوم القرآن*. دار الفكر.

- سیوطی، جلال‌الدین. (بی تا). *المزهر فی علوم اللغه وأنواعها*. دار الفکر.
- شاطبی، أبواسحاق. (۱۴۱۷هـ). *المواقفات فی أصول الشریعہ* (أبو عبیدة مشهور بن حسن سلمان، محقق). دار المعرفة.
- شافعی، أبو عبدالله محمد بن إدريس. (۱۳۵۷هـ). *الرسالة* (الطبعة الأولى؛ محمود مطرجی، محقق). دار الفکر.
- شافعی، أبو عبدالله محمد بن إدريس. (۱۴۱۰هـ). *الأم*. دار المعرفة.
- صالح، صبحی. (۱۹۷۰). *دراسات فی فقه اللغه*. دار العلم للملایین.
- صبحی، أحمد محمود. (۱۴۰۲هـ). *فی علم أصول الفقه*. دار النهضة العربية.
- عبدالنواب، رمضان. (۱۳۷۶هـ). *مباحثی در فقه اللغه و زبان شناسی عربی* (حمید مشایخی، مترجم). بی تا.
- عبدالنواب، رمضان. (۱۹۹۹م/۱۴۲۰هـ). *فصول فی فقه العربیة* (الطبعة الأولى). مکتبة الخانجی.
- علی، جواد. (۲۰۰۱م/۱۴۲۲هـ). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام* (الطبعة الرابعة). دار الساقی.
- مرداوی، علاء‌الدین أبوالحسن علی بن سلیمان. (۱۴۲۱هـ). *التحییر شرح التحریر فی أصول الفقه* (الطبعة الأولى؛ عبدالرحمن الجبرین و عوض القرنی، محققان). مکتبة الرشد.

References

- Abd al-Tawwab, R. (1376 SH). *Studies in philology and Arabic linguistics* (H. Mashayekhi, Trans.). No publisher. [in Persian]
- Abu Zahrah, M. (1367). *Al-Shafi'i: His life, era, and opinions* (3rd ed.). Dar al-Fikr al-'Arabi. [in Arabic]
- Abu Zahrah, M. (n.d.). *History of Islamic schools in politics, doctrines, and jurisprudential schools*. Dar al-Fikr al-'Arabi. [in Arabic]
- Al-Azhari, A. M. M. ibn A. ibn al-A. al-Harawi. (1399 AH). *Al-Zahir on the unusual terms of al-Shafi'i* (M. J. al-Alfi, Ed.). Ministry of Awqaf and Islamic Affairs. [in Arabic]
- Al-Isfahani, A. Q. al-H. ibn M. al-Raghib. (1412 AH). *Vocabulary of unusual Qur'anic terms* (1st ed.; S. A. al-Dawudi, Ed.). Dar al-Qalam. [in Arabic]
- Al-Jabiri, M. A. (1994). *The formation of Arab reason*. Center for Arab Unity Studies. [in Arabic]
- Al-Jawaliqi, A. M. (1961). *Arabized words arranged alphabetically* (A. M. Shakir, Ed.). Dar al-Kutub al-Misriyyah. [in Arabic]
- Al-Rajih, A. (1972). *Philology in Arabic books*. Dar al-Nahdah al-'Arabiyyah. [in Arabic]
- Al-Shafi'i, M. ibn I. (1357 AH). *The treatise* (1st ed.; M. Matraji, Ed.). Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Al-Shafi'i, M. ibn I. (1410 AH). *The mother* [No edition]. Dar al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Al-Shatibi, A. I. (1417 AH). *The agreements in the principles of Sharia* (A. U. M. ibn H. Salman, Ed.). Dar al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Al-Suyuti, J. al-D. (1999). *Perfection in the sciences of the Qur'an*. Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Al-Suyuti, J. al-D. (n.d.). *Al-Muzhir in the sciences and types of language*. Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Al-Zarkashi, B. al-D. M. ibn B. (1376 AH). *The proof in the sciences of the Qur'an* (1st ed.; M. A. F. Ibrahim, Ed.). Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyyah. [in Arabic]
- Al-Zarkashi, B. al-D. M. ibn B. (1992). *The encompassing ocean in the principles of jurisprudence* (2nd ed.). Ministry of Awqaf and Religious Affairs. [in Arabic]
- Ibn al-Anbari, A. al-B. (1362 SH). *Explanation of unusual grammatical parsing in the Qur'an*. Al-Hijrah Publications. [in Arabic]
- Ibn al-Qayyim, M. ibn A. B. ibn A. S. al-Jawziyyah. (1411 AH). *Informing the signatories on behalf of the Lord of the worlds* (1st ed.; M. A. S. Ibrahim, Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Ibn al-Sam'ani, M. ibn M. al-Marwazi. (1418 AH). *Decisive proofs in the principles of jurisprudence* (1st ed.; M. H. I. al-Shafi'i, Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Ibn Faris, A. (1963). *Al-Sahibi on philology, Arab traditions, and their speech*. Badran Foundation for Printing and Publishing. [in Arabic]
- Ibn Jinni, U. A. al-F. (1952). *The characteristics*. Matba'at Dar al-Kutub al-Misriyyah. [in Arabic]
- Ibn Taymiyyah, A. ibn A. H. al-Harrani al-Hanbali. (1419 AH). *The requirement of the straight path in opposing the people of Hellfire* (7th ed.; N. A. al-'Aql, Ed.). Dar 'Alam al-Kutub. [in Arabic]
- Jeffery, A. (1372 SH). *Foreign vocabulary of the Qur'an* (F. Badraei, Trans.). Tus Publications. [in Persian]
- OpenAI. (2026). *ChatGPT (GPT-5.5 Thinking)* [Large language model]. OpenAI.
- Saleh, S. (1970). *Studies in philology*. Dar al-'Ilm li-l-Malayin. [in Arabic]